

מבוא

באוגוסט 2017 פרסם העיתון הבריטי הגארדיאן את רשימת 100 הספרים הטובים ביותר שראו אור אי פעם, שאינם ספרות "יפה"¹. בין השמות הידועים של אנשי/נשות מחקר, הגות ופוליטיקה כמו צ'רלס דארווין, ג'ון מיינרד קיינס, וירג'יניה וולף, תומס קון, וינסטון צ'רצ'יל ונעמי קליין, מופיע אולאודה אקוויאנו, כותב הספר שבידיכם: הסיפור המעניין על חייו של אולאודה אקוויאנו; או גוסטבוס ואסה, האפריקאי. איך ומדוע זכה לכבוד הזה ספר שהתפרסם לפני יותר ממאתיים ועשרים שנה, ונכתב בידי אדם עלום בעיני רובנו? במבוא זה נתחיל לפענח את קסמם של הספר ושל כותבו, אך כדי להבין אותם במלואם, כדאי להמשיך לסיפור עצמו.

אקוויאנו/ואסה (1745–1797; שנת הלידה משוערת) חי כ־52 שנים אינטנסיביות. הוא נולד בחברת איבו, באזור דרום-מזרח ניגריה של ימינו. בהיותו כבן 11 הוא נחטף, שועבד, הובל לאמריקה באוניית עבדים, והפך לעבדו של קצין צי בריטי, אשר שינה את שמו של העבד הצעיר לגוסטבוס ואסה. לאחר שמונה שנות עבדות שבמהלכן התנצר אקוויאנו/ואסה ולימד את עצמו לקרוא ולכתוב, הוא נמכר לבעל אוניית עבדים, ומאוחר יותר לסוחר אמריקני שפעל באיים הקריביים. על אף אופייה הנצחי בדרך כלל של העבדות האטלנטית, העבדות של אפריקנים ביבשת אמריקה, וכנגד כל הסיכויים, הצליח אקוויאנו/ואסה לקנות את חירותו בשנת 1766. עשרים שנותיו הראשונות כעבד משוחרר היו מגוונות בעיסוקים ובנסיעות ברחבי העולם. בשנות השמונים הוא התיישב בלונדון, כתב את האוטוביוגרפיה שלו

ונרתם למאבק למען ביטולו של סחר העבדים עם קומץ חברים בארגון "בני אפריקה". בשנת 1792 הוא נישא לאישה בריטית ובנה איתה משפחה. מהלך חייו החל אפוא בחירות באפריקה, עבר לחיי שעבוד באירופה ובאמריקה והסתיים בחיי חירות בבריטניה.

ספרו של אקוויאנו/ואסה זכה לתהודה ציבורית גדולה עוד בחייו, ונחל הצלחה מסחרית. עד שנת 1827 ראו אור 17 (!) מהדורות של הספר בעולם דובר האנגלית – בעיקר בבריטניה ובצפון אמריקה. אקוויאנו/ואסה עצמו נהנה מרווחי הספר ומת כאדם אמיד. כבר כשראה הספר אור לראשונה, בשנת 1789, נשמעו קולות שהטילו ספק באמינות סיפורו. היו שטענו כי הספר נכתב כמה עשרות שנים לאחר שהאירועים המתוארים בו התרחשו, ולכן אין לסמוך על מהימנות הזיכרונות. חברי השדולה של התומכים בעבדות ובסחר בעבדים ביקרו את הספר בניסיון לקעקע את האהדה שהוא עורר. עם זאת, רוב החוקרים בימינו סבורים כי ספרו של אקוויאנו/ואסה עומד בהצלחה במבחנים של מהימנות היסטורית, והספקנים שנותרו הם מעטים.²

כל תיעוד שהשאירו משועבדים (תמיד גם משועבדות) הוא בבחינת נס. אף שהם מנו מיליונים, השרידים שהם השאירו, בין שהיו כתובים או מסופרים, היו בודדים. תכליתם בכלכלה הגלובלית שהתפתחה מהמאה השש עשרה הייתה להיות מכשירי עבודה ותו לא. משעבדיהם לא הותירו להם זמן לפעילות שאיננה עבודה, ולימוד קרוא וכתוב נאסר עליהם בדרך כלל. לכן יש מידה רבה של התרסה בעצם קיומם של עקבות כתובים, קל וחומר באלה מהם שסיפורם נכתב ככתב אשמה כלפי חברה ותרבות אשר הצדיקה את הדה-הומניזציה באמצעות גזענות ממוסדת כדי לאפשר את זוועות העבדות. הטקסטים הספורים שכתבו משועבדים לשעבר תבעו את אנושיותם בחזרה, והתנגדו לתפיסתם כחפצים וכנחותים. הם קראו תיגר כנגד הניסיון לראות בהם מתים מהבחינה החברתית, כהגדרת העבדות של הסוציולוג האמריקני

2 עיקר הוויכוח בין המפקק המרכזי, אם לא היחיד, חוקר הספרות וינסנט קארטה, לבין היסטוריונים מוצג במאמר:

P. E. Lovejoy, "Olaudah Equiano or Gustavus Vassa – What's in a Name?", *Atlantic Studies*, Vol. 19 (2), 2012, 165-184.

החשוב אורלנדו פטרסון.³ המשועבדים גיבשו את הקול האנושי שנשלל מהם בעבדות, הגדירו את זהותם בעצמם וקעקעו את הנחות היסוד הגזעניות שדנו אותם לחיי שעבוד. מכאן מסקנתו של חוקר ומבקר הספרות הנרי לואי גייטס שכתבה הייתה "זירה חיונית של מאבק של שחורים בעידן הנאורות..."⁴.

המשועבדים שכתבו הוכיחו לא רק שאוריינות אינה מונופול "לבן", אלא שבכוחם לגבש ולהפיץ תמונה מנוגדת ורבת עוצמה של עבדות. בעוד שעבור המשועבדים היו המשועבדים מסות חסרות פנים וזהות, סטטיסטיקה של אחוזי תמותה ובלאי של "הסחורה" האנושית או קורבנות פסיבים במקרה הטוב, היו המשועבדים שתיעדו את סיפורם סוכנים פעילים בעיצוב גורלם, והצליחו בסיפוריהם לתת פנים אנושיות לעבדות ולסחר בבני אדם, לעשות להם הומניזציה ואינדיבידואליזציה.⁵ עם זאת, צריך לזכור שנדרשו נסיבות מיוחדות מאוד, אישיות וחברתיות, שאפשרו לאותם משועבדים הזדמנות לגבש ייצוג עצמי ספרותי: כישורים לרכוש שפה אירופית, אולי אף לקרוא ולכתוב, והעובדה שזכו להשתחרר מעבדותם – בין שהשחרור הגיע כטובה מידי אחרים, ובין שהרוויחו את חירותם בעצמם. כך שיש להיזהר מלראות בהם כמשקפים את החוויות של שאר המשועבדים.

הספר של אקוויאנו/ואסה ראה אור בשנה היסטורית, 1789. באופן לא מתוכנן ביטא הספר ערכי יסוד של המהפכה החברתית-פוליטית, שמוקד הרעש שלה היה בצרפת, אך זעזועיה הורגשו היטב מחוצה לה. המאה השמונה עשרה כולה, ועשוריה האחרונים במיוחד, היו שנות השיא של סחר העבדים הטרנס אטלנטי, שהוביל בכפייה מיליוני אפריקנים לחיי שעבוד באמריקות. בשנים אלה בדיוק החל לתסוס המאבק הציבורי במערב אירופה, תחילה נגד

O. Patterson, *Slavery and Social Death – A Comparative Study*, 1982. 3

H. L. Gates, "Introduction: The talking Book", in *Pioneers of the Black Atlantic: Five Narratives from the Enlightenment, 1772-1815*, H. L. Gates & W. L. Andrews (eds), 1998, p. 3. 4

R. Law, "Individualising the Atlantic Slave Trade: The Biography of Mahommah Gardo Baquaqua of Djougou", *Transaction of the Royal Historical Society*, Vol. 12, 2002, 113-140. 5

סחר העבדים ובהמשך נגד העבדות עצמה. אקוויאנו/ואסה לא היה העבד המשוחרר הראשון שהתגייס למאבק זה באמצעות סיפורו האישי, אך ספרו הוא הידוע ביותר מביניהם והוא אומץ בחום בידי התנועות שהיו שותפות במאבק.

ייחודו של אקוויאנו/ואסה

סיפורו של אקוויאנו/ואסה הוא בין הטקסטים הספורים המכילים את טווח חוויות השעבוד הרחב ביותר, הנפרס לאורך כל "שרשרת" הסחר והעבדות האטלנטית: הוא נולד באפריקה, שועבד באפריקה, חווה על בשרו את המסע הרגלי האכזרי אל החוף ואת מסע התופת הימי, וחווה חיי שעבוד באמריקות. לבסוף הוא הצליח לשחרר את עצמו ונתרם למאבק נגד סחר העבדים. אקוויאנו/ואסה אף שקל לחזור לאפריקה במסגרת פרויקט פריטאון (Freetown) שבאמצעותו ניסו הבריטים ליישב בסיירה ליאון, במערב אפריקה, עבדים משוחררים מבריטניה. לאקוויאנו/ואסה היה תפקיד רשמי במיזם זה, אך הוא פרש ממנו בשל ביקורת על אופן התנהלותו.

אקוויאנו/ואסה היה חופשי במולדתו כאשר שועבד. כלומר הוא היה אפריקני במוצאו, ולא "קריאולי", כלומר ממוצא לא אמריקני, שנולד באמריקות כרוב כותבי סיפורי העבדים. אקוויאנו/ואסה היה חלק מקומץ משועבדים שנולדו באפריקה והותירו תיעוד. המשמעות של ייחוד זה כפולה. רוב מכריע בקרב מי שנולדו באפריקה לא היו קודם עבדים, אלא חוו על בשרם את האלימות העצומה שהייתה כרוכה בהפיכת אדם לעבד ובאילופו לחיי עבדות. כמו כן, רק מי ששועבדו באפריקה חוו את מסע התופת הימי בדרכם ליבשת אמריקה. השעבוד והמסע הימי היו חוויות יסוד טראומטיות, שהשפיעו באופן עמוק על חברות ותרבויות לאורך חופי האוקיינוס האטלנטי, ויש להן מקום מרכזי בזיכרון של סחר העבדים.⁶

P. Lovejoy, "Freedom Narratives of Transatlantic Slavery", *Slavery & Abolition*, 6 Vol. 32 (1), 2011, Vol. 92 (91-107).

גם חוויות העבדות שחווה אקוויאנו/ואסה היו יוצאות דופן. רוב מכריע של המשועבדים יועדו למטעים שבהם גידלו גידולים טרופיים בעבור השוק האירופי, והם חוו חיים מפרכים ומונוטוניים שעיקרם עבדות חקלאית. לעומת זאת, אקוויאנו/ואסה היה עבד על ספינה והוא הרבה לנסוע ברחבי העולם. כך למד להכיר חלקים שונים באירופה, במזרח התיכון, באיים הקריביים ובאזורים שהיו לימים חלק מארצות הברית. כעבד-ימאי קיבל אקוויאנו/ואסה יחס אישי יותר, וזכה לתת ביטוי לכישרונותיו, גם אם באופן חלקי: כבר משלב מוקדם בשעבודו הוא הבין את חשיבות היכולת לקרוא ולכתוב, ובמאמץ רב הוא הצליח ללמוד זאת. כמו כן התמזל מזלו לנצל את התושייה שלו ולסחור למען עצמו במסגרת תפקידיו כימאי. ברווחים שצבר הצליח לקנות את חירותו.

כאמור, אקוויאנו/ואסה היה בין חלוצי הכותבים במה שפול גילרוי כינה "העולם האטלנטי השחור", אותו מרחב תרבותי משותף שנוצר בין שחורים בכל האזורים הנושקים לאוקיינוס האטלנטי: אפריקה, מערב אירופה, האיים הקריביים וצפון אמריקה.⁷ אמנם ספרו לא ייצג את זיכרון העבדות הראשון,⁸ אולם בעוד קודמיו סיפרו את סיפור חייהם לאחרים, והללו כתבו אותו או הותירו מכתבים או קטעים כתובים ולא טקסט מלא, כתב אקוויאנו/ואסה בעצמו את סיפור חייו המלא. כלומר הוא קבע את כל התכנים ושלט באופן מלא באופן הצגתם בסיפור. יתרה מכך, אקוויאנו/ואסה הוציא לאור את ספרו בעצמו, מה שהתברר בדיעבד גם כהחלטה מסחרית נבונה בשל ההצלחה שבה התקבל. סיפורו של אקוויאנו/ואסה הפך לתבנית יסוד של סיפורי עבדות וחירות שנכתבו בשפה האנגלית, שפרסומם הלך וגבר במהלך המאה התשע עשרה.

P. Gilroy, *The Black Atlantic: Modernity and Double-Consciousness*, 1993.

7

Pioneers of the Black Atlantic: Five Narratives from the Enlightenment, 1772-1815,

8

H. L. Gates & W. L. Andrews (eds), 1998.

סיפורי העבדות והחירות של אקוויאנו/ואסה ושל מי שכתבו בעקבותיו כרכו יחד את האישי ואת הפוליטי. ידיעת קרוא וכתוב הפכה בהם למפתח לישועה רוחנית וארצית של שחורים ברחבי העולם האטלנטי. בכתביהם הם המחישו את הכוח המשחרר של המילים והניחו את הבסיס הספרותי והחברתי-פוליטי לסיפורי העבדים הבולטים שהתפרסמו באמצע המאה התשע עשרה.⁹ שניים מהם כבר תורגמו לעברית: פרדריק דאגלאס והרייט ג'ייקובס.¹⁰ עד כה קוראי עברית לא ידעו הרבה על הדור המייסד של ספרות זו. סיפורו של אקוויאנו/ואסה משלים את החסר.

סיפורו של אקוויאנו/ואסה מיוחד גם בכך שהוא משלב אוטוביוגרפיה רוחנית של שחרור, מסע מתרבות קדם נוצרית לנוצרית, ספר מסעות והרפתקאות, סיפור של עבדות ושחרור וכתב תביעה נגד הסחר בעבדים והעבדות משולב בכתב הגנה על ביטולם. החוקר פול לבג'וי מדגיש שבניגוד לרוב סיפורי העבדים דוגמת אלה של פרדריק דאגלאס והרייט ג'ייקובס, סיפורו של אקוויאנו/ואסה מייצג סיפור של חופש. סיפורי חופש אלה כוללים את החוויה של אובדן החירות באפריקה, את הטראומה של המסע הימי וכן את השחרור מעבדות בדרך של בריחה, פדיון עצמי או באמצעים אחרים. אלה סיפורים של מי שחוו הן את אובדנה של החירות והן את השבתה. אמנם מדובר בחירות שונה מאוד מזו שנגזלה מהם באפריקה, אך סיפורי החופש מחדדים את הניגוד בין שעבוד לחירות. למי ששועבדו באפריקה היו גם ציפיות, חוויות ודפוסי התנגדות שונים מאלה שנולדו כבר לעבדות באמריקה, ויש בספריהם עדות להעברה תרבותית גם בתנאים של הגירה כפויה ולשימור תרבותי וליצירה מחודשת של ערכים אפריקניים באמריקות.¹¹

Ibid, pp. x-xi.

9

10 פרדריק דאגלאס, עבד אמריקני: סיפור חייו, (1845), נהר ספרים, 2006; הרייט ג'ייקובס, אוטוביוגרפיה של שפחה, (1861), הוצאת סהר, 2009.

P. Lovejoy, "Freedom Narratives", 2011, 91-107.

11

סיפורו של אקוויאנו/ואסה מייצג סיפור של חופש גם כי היה במודע מסמך פוליטי המחויב למאבק בסחר העבדים. הוא לא חסך בספרו תיאורים של חוויות העבדות, שלו עצמו, ויותר מכך חוויות של עבדים אחרים ושל שחורים חופשיים או משוחררים שהופלו לרעה וחיו בחרדה מתמדת. עם זאת, הוא הקדיש תשומת לב רבה לחייו לפני השעבוד ולאחריו. בעשרים שנותיו האחרונות בלונדון הוא היה חלק מתבורת פעילים רדיקליים שפעלו למיגור סחר העבדים. בין חוויותיו משנים אלה היה ניסיון כושל לשוב לאפריקה כמייסונו ועבודה במסגרת מיום סירה ליאון, שניסה ל"החזיר" אפריקנים לאפריקה. לכן נכון יותר לראות את סיפורו של אקוויאנו/ואסה לא כסיפור של עבדות, אלא כסיפור של חופש המבטא את קולם של המעטים ששרדו את העבדות.

הפוליטיקה של שמות וזהויות

סוגיית שמות המשועבדים חיונית להבנת חוויית העבדות. שלילת שמם הקודם מסמלת את שלילת זהותם והאוטונומיה שלהם. בדרך כלל נתנו להם את שם בעליהם כדי להדגיש את היותם שלוחה של אדונם וחלק מרכושו, חסרי קיום עצמי; היו שהסתפקו במתן שם פרטי. בספרה חמדת קראה טוני מוריסון לעבדים פול א', פול ב', פול ג', פול ד', וכיוצ"ב. השאלה באיזה שם מבין שני השמות יש לקרוא לאקוויאנו/ואסה היא סוגיה מורכבת ומרתקת. כותרת הספר מציגה את שני השמות של המחבר ומדגישה את שורשיו האפריקניים. אקוויאנו/ואסה הודה עם אפריקה, הכיר בגורל המשותף של אחיו ואחיותיו המשועבדים והביע מחויבות לשחרורם. נראה שהוא ראה את סיפורו כשליחות אלוהית וכך כתב אותו. העבד אקוויאנו, בן עם האיבו, היה ל'משה' בעבור כל האפריקנים.

ואולם, אדונו הראשון מימש את בעלותו עליו, ניסה למחוק את שמו האפריקני ולכפות עליו את השם גוסטבוס ואסה. אילו משמעויות יש לשמו הזר ואולי המוזר של מלך שבדיה מן המאה השש עשרה לאפריקני שלא מכבר שועבד, ודווקא שמו של מלך שבאופן אירוני הוביל את עמו במאבק לשחרור משלטון דיכוי דני? האם נועד שמו של מלך שניתן לעבד להגחיק אותו?

אקוויאנו/ואסה אימץ את שמו "העבדותי", ולימים אף מחק את משמעותו האירופית כאשר התייצב בחזית המאבק נגד סחר העבדים. רבים מבני תקופתו ומקרב המתנגדים לסחר העבדים חשבו שהוא נבחר להוביל את בני עמו מעבדות לחירות. ייתכן שזוהי אחת הסיבות שבגללה דבק אקוויאנו/ואסה בשם גוסטבוס ואסה גם לאחר שקנה את חירותו.

סיבה אחרת יכולה להיות שמסמכי השחרור שאותם הקפיד לשאת מחשש שישועבד שוב היו על שם גוסטבוס ואסה. היו הסיבות אשר היו, ציון שמו האפריקני רק בספר ולא בחייו, העמיד בפני החוקרים של ימינו אתגר מורכב – האם להיות נאמן להגדרתו העצמית של אקוויאנו/ואסה ולכנותו כפי שהוא כינה את עצמו – גוסטבוס ואסה או להדגיש את האפריקניות של זהותו ולקרוא לו אולאודה אקוויאנו. בניגוד לבני תקופתו שקיבלו ללא עוררין את שמו "העבדותי" גוסטבוס ואסה, חוקרים בני ימינו, במיוחד חוקרי אפריקה, מעדיפים את השם אולאודה אקוויאנו. ההבדלים מעידים, לדעת לבג'זי, שסוגיית השם "נוגעת יותר לפוליטיקה של ייצוג ולתקינות הפוליטית של דורות מאוחרים יותר של חוקרים, מאשר לכוונותיו של הכותב..."¹²

סוגיית השם של אקוויאנו/ואסה מדגימה את הזהויות המורכבות והדינאמיות שצמחו מתקופת סחר העבדים ברחבי העולם האטלנטי בכלל, ובעולם האטלנטי השחור בפרט. אצל אקוויאנו/ואסה, כמו אצל כותבים נוספים, קשה למתוח קו הפרדה בין זהויות של אפריקנים מאפריקה, של אפריקנים-אמריקנים ושל אפרו-בריטים. מורכבות כזאת לא הייתה ייחודית לאזורים דוברי אנגלית, והיא ניכרת באזורים דוברי צרפתית, פורטוגלית ועוד. אפריקנים במוצאם (לרבות בני תערובת רבים) היו קריאולים מבחינה חברתית ותרבותית. רובם המכריע היו לנוצרים שטיפחו זהויות רבת-תרבותיות כגשר בין החברות והתרבויות הרלוונטיות בעבורם בעולם האטלנטי. אקוויאנו/ואסה עצמו רצה לקבוע את מרכז חייו בלונדון מאז שהיה עבדו של קצין בצי

הבריטי. הוא הצליח לממש זאת רק בשני העשורים האחרונים לחייו, ועם זאת ראה עצמו אפריקני ובעל מחויבות להיאבק נגד סחר העבדים.

בין שכחה לזיכרון

לאחר הצלחת המאבק לביטולו של סחר העבדים על פי חוק בתחילת המאה התשע עשרה, הלך ספרו של אקוויאנו/ואסה ונשכח. בשנות השישים של המאה העשרים הוא זכה לעניין מחודש, והפך מאז לטקסט יסוד הן לצורך לימודי אפריקה, הן בלימוד אמריקנים ממוצא אפריקני באמריקה ובאירופה, וכמובן בחקר סחר העבדים והעבדות האטלנטית. המחקר בנושא זה נוטה להיות מחקר כמותני, ונשען בעיקר על המקורות הקיימים שאותם הותירו המשעבדים. אולם אלה לא התעניינו במשועבדים כבני אדם ולא בחוויותיהם האישיות. המחקר הכמותני הנשען על תיעוד זה מדגיש נושאים מסוימים ומתעלם מאחרים. לכל היותר הוא מסרטט הקשר כללי, אך ללא התיעוד שהותירו משועבדים כמו אקוויאנו/ואסה אין בו דיי כדי להבין את חוויותיהם.

האוטוביוגרפיות הנדירות של משועבדים שנולדו באפריקה חשובות לא רק משום שהן מתעדות יריעה רחבה יותר של שרשרת השעבוד, אלא כי בדרך זו הן מאפשרות ממד השוואתי במחקר, למשל בין עבדות באפריקה מול אמריקה. כמו כן הן מאפשרות הצצה נדירה אל ההיסטוריה האפריקנית ואל הממד האפריקני של סחר העבדים. מספרו של אקוויאנו/ואסה אפשר ללמוד איך פעל הצד האפריקני בסחר העבדים: החל בשאלות כיצד שועבדו התושבים, בידי מי, כיצד אורגן תהליך ההובלה אל החוף, וכלה במכירת המשועבדים ובכליאתם על החוף עד העמסתם על האוניות. הביוגרפיה שלו מרתקת גם היסטוריונים של מערב אפריקה הקדם קולוניאלית, ובמיוחד של חברת איבו בדרום מזרח ניגריה של היום, שאותה הוא תיאר.

ולבסוף, סיפורי העבדות והחופש חיוניים לא רק למחקר, אלא גם לעיצוב הזיכרון של העבדות ושל הסחר בעבדים: זיכרונות אישיים של צאצאי משועבדים/ות וזיכרונות קולקטיביים של קהילות ואומות. דמותו של

אקוויאנו/ואסה מופיעה במוזיאונים ובמפעלי הנצחה שונים ברחבי העולם, ובמיוחד בבריטניה, לציון המאבק שהביא להטלת האיסור החוקי על סחר העבדים. העובדה שמהדורות חדשות של האוטוביוגרפיה של אקוויאנו/ואסה ממשיכות לראות אור בימינו, הן בשפת המקור והן בתרגומים לשפות אחרות, מעידה על העניין ועל החשיבות הגדולה שעדיין מיוחסים לספר ולכותבו, יותר ממאתיים ועשרים שנה לאחר פרסומו.

ד"ר אלה קרן

הערות תרגום ועריכה

הספר ראה אור במהדורות רבות, והכותב הכניס בהן שינויים שונים. תרגום זה התבסס על שלוש גרסאות: עותק מודפס שיצא בשנת 1999 בהוצאת Dover Publications (Dover Thrift Editions), צילום של ספר מקורי משנת 1815 של אוניברסיטת מישיגן (זמין באתר HathiTrust.org), ועותק דיגיטלי בוסף.

שפת המקור של הספר עתיקה, והסגנון הכתיבה מסורבל ומליצי, אם כי כך היה מקובל לכתוב באותם ימים, או מפני שזה סגנונו של המחבר. לטובת קריאה קולחת, משפטים ארוכים פוצלו, והושמטו מילים "ריקות", כמו למשל ריבוי הביטוי "בהתאם לכך" בתחילת משפטים. כמו כן השמטנו מהתרגום את המכתבים ואת הרשימות הארוכות של שמות המנויים שרכשו מראש את הספר, המופיעים בהקדמה כמקובל באותה תקופה.

הערות הבהרה מקוריות, של הכותב, מופיעות בסוגריים רגילים ובהערות כוכבית. הערות הבהרה של המתרגמת והעורכת הן בסוגריים מרובעים, ובהערות תחתית ממספרות. בכמה מקומות נפלו כמה טעויות בהפניות המקוריות של הכותב, לרבות הפניות לתנ"ך. הוספנו הערה על כך.

תודות

לפרופ' תמר הרמן על תמיכתה, לד"ר ליאונרדו כהן על הייעוץ בתרגום המונחים הנוצריים שבהם רווי הספר, לעורך הלשוני אדי זילצר, לתרומה האנונימית שבזכותה הספר רואה אור, ומעל לכל למתרגמת יעל ענבר, אשר התמודדה עם הקשה מכל – יצירת גשר על פני זמן, מרחב ותרבות.